

ISBN 978-86-82873-16-7

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
С А Н У

ЗБОРНИК РАДОВА II

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома, дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ, др Слободан Реметић, дописни члан АНУРС, др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:
Срето Танасић

БЕОГРАД
2007

САДРЖАЈ

Предговор	7
Радови	
Ружица Бајић: <i>О православним изразницима у Речнику Матице српске и Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ</i>	9-20
Марија Вучковић: <i>Глагол ојузнути 'ослабити, омршавити, оронутти; омлохавити' — јужнословенски дијалектизам или континуантиса йсл. основе *rylz-?</i>	21-33
Мирјана Гочанин: <i>О именима близанаца</i>	35-43
Марија Ђинђић: <i>Турцизми у седамнаестом штому Речника САНУ</i>	45-51
Ненад Ивановић: <i>Принципи формирања и организације корпуса Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у периоду од 1853. до 1953. године)</i>	53-78
Владан Јовановић: <i>О неким лексемама са оштим йјомовним значењем 'гледати, йосматрати' и њиховој лексикографској обради</i>	79-85
Марина Јуришић: <i>Неке акцентиске занимљивости из йичињских села</i> ..	87-95
Наташа Марковић: <i>Преглед Вукове граматицке терминологије</i>	97-108
Милица Марјановић: <i>Ейноними са негативном експресивном конојацијом</i>	109-118
Драгана Настановић: <i>О акузативу јединице неких именица мушког рода йрве деκлинационе врсте</i>	119-127
Веселин Петровић: <i>Зоонимски систем Горњих Сјрањана (код Пријейоља)</i>	129-137
Мирјана Петровић: <i>Неки йроблеми у йроучавању лексике свадбених обичаја</i>	139-145
Драгана Радовановић: <i>Преношење акцента на йроклићу у говору Ваљевске Колубаре</i>	147-168
Данијела Радоњић: <i>О једном сегменту Вукове војвођанске лексике у Речнику САНУ</i>	169-176
Ана Савић-Грујић: <i>Географски расйоред двеју фйионимских лексема у йризренско-йимочким говорима (клий, окомак)</i>	177-189

НЕНАД ИВАНОВИЋ

**ПРИНЦИПИ ФОРМИРАЊА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ КОРПУСА
РЕЧНИКА СРПСКОХРВАТског КЊИЖЕВНОГ
И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ
(у периоду од 1853. до 1953. године)**

У раду се, са становишта историје идеја, износи дијахрони приказ теоријских приступа лексичком саставу српског језика на основу којих је, кроз рад српских лексикографа на припремним пословима око израде великог описног Речника САНУ, дошло до научних увида у принципе формирања и организације корпуса овога речника.

Кључне речи: описни речник српског језика, функционална раслојеност српског језика, речнички корпус, речничка грађа, лематски састав речника.

Увод

1.1. У различитим етапама свога историјског развитка, велико лексикографско дело које је своју коначну реализацију доживело у виду Речника САНУ носило је различите називе. Од *Српског про-
сјераног речника* (1852); преко *Академијског Српског Речника* (1878–
–1893); *Српског речника књижевнога и народнога језика* (1913); *Речника српскога књижевног и народног језика* (1944) и *Речника срп-
скохрватског књижевног језика* (1953); *Речник српскохрватског
књижевног и народног језика САНУ* (како се назива од 1959. године
до данас) непрестано се унапређивао на концепцијском и методоло-
шком плану. Нимало необично, будући да је настанку Речника САНУ
у оквиру Института за српски језик, чију 60-годишњицу овом прили-
ком обележавамо, претходио читав век припремног рада у једном
историјски бурном времену.¹

¹ Као што је познато, и сам назив институције у оквиру које је Речник настајао мењао се заједно са њим: од Друштва српске словесности, преко Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, па до Српске академије наука и уметности.

И поред тога, исцрпнији преглед докумената који прате припремне послове око великог Академијиног Речника — почев од предлога за почетак овог подухвата, преко позива и упутстава за ексцерпцију речничке грађе, па све до огледних свезака самог Речника — открива да развој научне идеје о обухватности грађе за Речник САНУ, у својој историјској основи, садржи исте оне поставке о природи језика у саставу речничког корпуса које су и данас на снази. На тај начин, развитак принципа формирања и лексичке организације корпуса великог Речника у наведеном периоду, за разлику од развитка методологије обраде његове грађе, представљен је еволутивном линијом на којој, из данашње перспективе, не препознајемо ни нагле ни скоковите прелазе.

1.2. Узимајући у обзир све изложено, задатак овог рада биће да, кроз дијахрону синтезу теоријских поставки о природи српског језика које су присутне у концепцијским основама рада на Речнику САНУ, укаже на оне чиниоце који су највише утицали на изглед његовог корпуса у данашњем времену.

„Предлог за српски речник и српску граматику“ Јована Стејића (1853) у светлу идеја о функционалној раслојености речничке грађе

2.1. У скорије време у науци је више пута помињан значај рада Друштва србске словесности на унапређењу српске лексикографије.² Увид у лексикографски рад Друштва у овом периоду објављен је у првој свесци његовог *Гласника* (Београд, 1847), где су истакнуте идејне концепције терминолошког, дијалекатског, смислосродног (синонимног) и српскословенског речника. Будући да ови концепти, сваки за себе, представљају пионирске подухвате на својим стручним пољима, не треба да чуди ни то што је рад појединих чланова Друштва у овом правцу, и поред првих неуспеха, ипак настављен. Из тога рада потиче и *Предлог за српски речник и српску граматику*, који је на редовној седници Друштва, 1852. године, прочитао др Јован Стејић³; и

² Уп. нпр. радове М. Ивић (2000), И. Грицкат (2004) и В. Павковића (2006).

³ Иако несумњиво великом, значају дела др Јована Стејића у области српске науке о језику 19. века, па према томе, и у области српске историјске лексикографије, тек од скоро се посвећује обимнија научна пажња. Можда најбољу карактеристику Ј. Стејића дао је П. Ивић (1998: 194), који га сматра припадником струје писаца — присталица народног језика у књижевности, али ипак не у свему сложном са Вуком. О Стејићевој критици језика *Новог завјешта* међу првима је писао М. Селимовић (1975: 120 и д.) — који Ј. Стејића назива и „првим озбиљним критичарем Вуковог језика“. О Стејићу су писали још и М. Пешикан (1987), Ј. Нуорлуото (1989), И. Грицкат (1993) и Љ. Поповић (1995), који је изнео до сада најобимнији и најцеловитији приказ Стејићеве концепције књижевног језика.

који, према речима С. Новаковића, представља само потпунију форму оне исте идеје изречене још 1847. године: мисао о „потпуном српском речнику“ која се развила из мисли о „терминологјском речнику“ српског језика (Новаковић 1888: 12). ✓

Предлог Ј. Стејића изражен је у форми захтева да се, у окриљу Друштва, одмах започне са радом на скупљању грађе за велики Речник српског књижевног језика „којим се данас код нас уредно не само *говори*, него и *пише*“ (Стејић 1853: 6). У њему је Ј. Стејић, тада потпредседник Друштва, изразио сопствене оригиналне ставове о раслојености српског лексичког састава према друштвеним класама и доменима језичке употребе, на које у језичкој науци до тога времена није обраћана нарочита пажња.⁴ ✓

2.2. Основу Стејићеве концепције великог Речника чине сазнања о социјалним раслојеностима српског друштва, која обликују његову лексичку раслојеност. Пооштравањем старих нејасности Доситејевог концепта српског језика као идиома чију основу чини народни језик, али језик у коме владају и кога обликују закони полиглосије, и увођењем социјалне компоненте у тај концепт, Ј. Стејић је јасно прецизирао све елементе од којих се, по његовом мишљењу, састоји будући корпус српског књижевног и говорног језика, као и место које ће ови елементи заузимати у великом Речнику. ✓

Ово прецизирање Ј. Стејић је извео путем изненађујуће модерне констатације да у српском народу постоје различите друштвене (социјалне) класе, које поседују сопствене законитости лексичког развојка. Према његовој концепцији, у лексичком саставу српског књижевног језика стоје два основна регистра, који стоје у међусобно уређеном односу: „говорни простонародни језик“, чија је есенција представљена у Вуковом *Рјечнику*; и „писмени језик“, као израз оних „који се занимају с предметима препростране области науке и уметности“ (стр. 2). Стога аутор сматра да у српској лексикографији постоји потреба за речником који ће одсликавати образложено двојство у језичком изразу, функционалну дивергенцију „говорног“ и „писменог“ језика⁵. „Као што ратар и сваки тежак изумева и прави себи потребне ✓

⁴ *Предлог за српски речник и српску граматику*, писан чистим, славенизмима ненатрућеним српским језиком, штампан је годину дана после Стејићевог излагања (1853), у петој свесци *Гласника Друштва србске словесности* (стр. 1–13).

⁵ У *Језикословним примедбама на предговор г. Вука Силеф. Караџића к преводу Новог завета*, Стејићевом најзначајнијем језичком спису, стратификација народног језика је заснована на три класе становништва: 1. простим људима; 2. варошанима (урбаном становништву) и 3. ученим људима (Стејић 1849: 8; исп.: Поповић 1995: 1). Према овој теорији, свака друштвена класа поседује сопствени лексички фонд, ко-

речи за *свој* живот и *своје* потребе, и говори по *свом* чувству и разуму“ — пише Стејић — „тако образован и учен човек тражи и прави нужне речи за предмете неизмериме области науке и потребе снажне умности, и даје језику ону правилност и чистоту ... која задовољава облагоорођено људско чувство и строго оцењујући просвећени разум“ (Стејић 1853: 2, курзив ауторов).

Своје аргументе о постојању два језичка варијетета (или регистра), који се изграђују у контексту стереотипне поделе српског друштва⁶ на два основна социо-културна слоја: „прости народ“ и „учене људе“, Ј. Стејић је поткрепио запажањем да регистар „писменог“ језика, за чију се равноправну егзистенцију са народним језиком у речничком корпусу залаже, већ одавно чини језичку основицу виталних друштвених процеса, попут школског образовања или савременог законодавства. Такође, поменути регистар је присутан и у писаној књижевности, чији утицај на српски језик у целини, према Стејићевим речима, „више није ни мали ни незнатан“ (стр. 3, 5). Узимајући изложено у обзир, Ј. Стејић је у *Предлогу* такође сугерисао могућност да, израдом великог Речника (који ће у себи, уз најбоље стандарде „народног“, равноправно садржавати и најбоље стандарде „писменог“ језика), Друштво србске словесности на себе преузме улогу регулатора норме српског књижевног језика у целини. На тај начин би се најбоље могло уредити стање на овом подручју, које је, према његовом мишљењу, још увек неуједначено и хаотично.⁷

2.3. Конкретне предлоге који се тичу формирања корпуса великог Речника, донесене на основу изложених теоријских импликација, Ј. Стејић је формулисао у следећих неколико тачака:

ји се при успостављању стандарда новог књижевног језика мора узети у обзир. Међутим, запажа се да је у *Предлогу* из 1853. године, који представља практичну реализацију његове теорије језичке стратификације, Ј. Стејић подвео језик варошана и језик учених људи под један заједнички термин, „писмени језик“, чиме је упростио и поларизовао слику књижевног језика.

⁶ Тек ће у време С. Новаковића, и на његову иницијативу, доћи до усложњавања слике раслојености српског језика према доменима његове друштвене употребе. У Стејићево време, ова слика је наглашено двополна, па према томе и стереотипна.

⁷ „Као што се без данога доброг правца ништа, тако се исто без тога [Речника] ни писменост нашега језика неће моћи мирно, уредно, основно и ваљано развијати ... Него мислим, да се оно [Друштво] потруди, овом у толико само подобно дело изградити, да онај, који би желио наш језик познати и научити, ако не сваку, а оно барем сваку најбољу и најпотребнију како говорну, тако и писмену његову реч ... а поред тога и сву ... нужну србскога примљеног писма и својственог говора правилност [у њему нађе]“ (нав. дело: 5, 7).

2.3.1. Успостављањем односа: „народни говорни језик“ : „писмени језик“ у основици српског књижевног језика, Ј. Стејић је предложио да се грађа за сваки од ова два регистра поцрпе из извора који их најбоље представљају. Најбољи извор речи за народни говорни језик, према његовом мишљењу, јесте Вуков *Рјечник*, у коме су сабране „чисте србске речи по најбољем, најправилнијем говору и с нужном њином коренитости и целости“ (стр. 7). Са друге стране, у скупљању речи из „писменог језика“, у којима се и после појаве *Рјечника* оскудева, Друштво би се морало ослонити на разне информаторе: представнике свештеничког, учитељског и чиновничког staleжа.

2.3.2. Саобразно настојањима свога времена да употребу страних речи сведе на најмању могућу меру, Ј. Стејић начелно предлаже да се свака страна, па и турска реч, искључи из грађе за велики Речник. Међутим, од овог правила у Стејићевом концепту Речника постоје јасно дефинисани изузеци. Ови изузеци се тичу страних речи, пре свега оних из сродних словенских језика, које су везане за „разне потребе наука и народне образованости“, и које не поседују еквиваленте у српском књижевном језику. „Без праве потребе не узимајмо из други' језика ... нове речи“ — пише овај аутор — „али ако се догоди, да морамо имати за какав предмет, или за какву идеју реч, а ту реч не можемо по србски ни створити, ни прекројити, онда је узмимо и посвојмо ... *јер је заиста гори несјретни створ, него чисти зајам*“ (стр. 10, курзив: Н. И.). Најбоље би било када би се ове речи ексцерпирале из новијих издања „наших бољих и важнијих књига“, што, према Ј. Стејићу, представља задатак за чланове Друштва.

Друга група страних речи која би, према Стејићевом мишљењу, морала бити део речничке грађе, представљена је „научним и техничким речима“ страног порекла у српском језику. Те речи, за чије прикупљање би били задужени професори и научници одговарајућих специјалности, неизоставно би требало унети у грађу за велики Речник већ и због тога што су „задобиле право грађанства“ (данас бисмо рекли: постале су интернационализми) „у свима, или готово у свима образованим књижевним језицима“ (стр. 11). Поред овога, предвиђајући интензивнији развој разнородних научних дисциплина и уметничких праваца у другој половини 19. века, Ј. Стејић је речничку грађу, у идеји, оставио отворену и за све нове „техничке и теминолозијске“ речи, које ће у будућности пратити развој разних грана наука и уметности (стр. 9).

2.3.3.

2.3.4. Међу заслуге Ј. Стејића за развој принципа формирања корпуса великог Речника спада и јасно формулисан захтев да се, као

✓ испомоћ овом послу, обавезно прегледају сви расположиви речници словенских језика, а посебно старословенског, чиме би се скренула пажња лексикографа на речи из ових фондова које припадају корпусу српског књижевног језика.

✓ 2.4. Изричито наглашавајући захтев да све речи „писменог језика“ којима се обогаћује српски књижевни језик морају имати „сва својства звука и кроја, којима се равне или подобне речи народнога говора одликују“; као и захтев да се у велики Речник примају само оне стране речи које немају супституције у народном језику, Ј. Стејић је у основи, преко рестриктивног односа према туђицама и тежње за њиховим посрбљавањем, подржао Вуково начело неговања српског језика на народној основи.⁸ На тај начин, Стејић је начинио узмак од чисто доситејевске концепције књижевног језика, као и од ставова других Вукових противника по овом питању, што је знатно утицало на каснију позитивну рецепцију његовог дела у српској лингвистици.⁹

✓ 2.5. И да закључимо. Посматрана у својој идејној основи, Стејићева лексичка концепција српског књижевног језика, на основу које је требало почети рад на великом Речнику, разликује се од Вукове пре свега по томе што се залаже за равноправну заступљеност лексике свих социо-културних слојева српског народа у оквиру тога Речника. Будући да половином 19. века таква настојања још увек нису могла бити остварена, ни концепцијски ни у конкретном лексикографском делу, јасно је што, и поред видних напора уложеног у овај подухват, Ј. Стејић није ни имао никаквог директног утицаја на почетак припремних послова око израде великог Речника српског језика који је, својим *Предлогом*, тако амбициозно оцртао. Недостатак научне методологије за озбиљну израду речничког корпуса, незаинтересованост чланова Друштва за даљи рад на овом подухвату, а на крају и смрт Ј. Стејића 1853. године, учинили су да његов *Предлог*, како се једном изразио С. Новаковић, „остане вредан само по идеји“. Па ипак, управо је својом идејом о функционалној раслојености српског језика, као и тачним увидима у функционисање лексичког система, који су наи-

⁸ Потребно је напоменути да овакав однос према туђицама у лексичком саставу ни код Стејића ни код Вука није подразумевао крути лексички пуризам, већ пре флексибилни критички став, који питање пријема страних речи у српски језик првенствено посматра са становишта језичке економичности.

⁹ Значај Ј. Стејића за српску науку о језику међу првима ће признати С. Новаковић, у чијим радовима он фигурира као „најумнији представник Вукових противника“ (исп. Новаковић 1888: 52).

шли на плодно научно тле при самом крају 19. века, Ј. Стејић оставио значајног трага у припремној фази рада на Речнику САНУ.

„Предлог Српској краљевској академији Стојана Новаковића“
(1893) и њочешак рада на великом Академијином Речнику

3.1. Последње две деценије 19. века у српској лингвистици¹⁰ обележене су преданим радом Стојана Новаковића на оснивању Лексикографског одсека, у чијим оквирима ће доћи до првих конкретних корака на изради великог Академијиног Речника. У чак три наврата, радовима из 1878, 1888. и 1893. године, С. Новаковић је оцртавао смернице савремене описне лексикографије српског језика. У том смислу, његов *Предлог да се ошћочне куљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за њај њосао установи у Академији Лексикографски одсек* из 1893. године представља дело које, у години основања Одсека, сумира све оно што је аутор, говорећи о тој теми, у претходним навратима већ изрекао.

3.2. Образложење свога предлога за израду великог описног, једнојезичног речника српског језика, чији саставни део сачињавају принципи формирања његовог корпуса, С. Новаковић је засновао на методолошком концепту три фазе српске лексикографије 19. века, којој одговарају три хронолошке етапе. Прва фаза, која према С. Новаковићу одговара периоду од почетка 19. века (1818) до његових 60-тих година, припада лексикографији народног језика, односно *Рјечнику* В. С. Караџића, чија грађа представља основицу савременог књижевног језика. За лексикографском обрадом народног језика следи његова детаљна историјска обрада, која је, као друга фаза српске лексикографије, представљена *Рјечником хрвајскога или српског језика*, започетог од стране Ђ. Даничића (Новаковић 1893: 4а–5а). За почетак ове фазе у нашој лексикографији С. Новаковић узима 1867. годину, као годину Даничићевог преласка у Загреб.¹¹

Тек на темељу изграђеном у овом двостепеном поретку, на „пирамидалној основи“ која је, према мишљењу С. Новаковића, „пуна мудре поступности“, могуће је у трећој фази, лексикографији савре-

¹⁰ Термин „лингвистика“, у значењу аналитичко-критичке методе систематског проучавања језика, у српској науци почиње да се јавља крајем 19. века. Нарочито је присутан у радовима С. Новаковића, Ј. Бошковића и С. Живановића. И поред овога, потпуна интеграција лингвистичке концепције језика у методологију израде описног Речника јавља се тек средином 20. века.

¹¹ Култивацију ове фазе у лексикографији Ђ. Даничић је, према С. Новаковићу, већ најавио *Речником из књижевних сјарица српских*.

меног српског језика која почиње са последњом деценијом 19. века, обухватити „књижевно, просветно и пословно обрађивање народног језика у овоме веку“ које је до тога времена остало лексикографски необрађено (стр. 4а).

3.3. Успостављањем хронолошког поретка у пословима српске лексикографије 19. века, С. Новаковић је уједно подвукао и чињеницу која се налазила у самој основи њеног концепта: да је за израду описног Речника савременог српског језика било потребно сачекати коначну победу Вуковог правца. Тек када је један исти књижевни језик примљен на обема странама, српској и хрватској; када је тај језик кроз *Рјечник*, преводе Светог писма и друга књижевна дела Вука и његових настављача објављен и свима познат; и тек када су установљене стабилне основе његове граматичке обраде, тврди С. Новаковић, могуће је примити се „научно-лингвистичког и књижевно-лингвистичког“ обрађивања његове целокупне лексике (стр. 4а). При томе је исти аутор, у више наврата, стално наглашавао да је за израду Речника, поред повољних социо-културних и језичких прилика, било потребно сачекати и развој оне научне климе која ће, тек крајем 19. века, дијахронијску лингвистику разлучити од њене синхроне перспективе.

Иако је, у основи, овим аргументима одбацио Стејићеву идеју о „пространом“ речнику српског књижевног и говорног језика као преурањеном, С. Новаковић је, у исто време, разрадио концепт широке функционалне раслојености лексичког састава српског језика, пошавши од истих оних концепцијских основа које је поставио Ј. Стејић. Стога се на тексту оба *Предлога* (из 1852. и 1893), на плану основних принципа формирања корпуса за велики Речник, може указивати на бројне паралеле.

3.4. У свом *Предлогу*, С. Новаковић је најпре истакао значај писане речи за развој српског књижевног језика, који стоји као подлога савременог описног речника. Према овом аутору, број речи присутних у језику књижевности, које до сада нису лексикографски обрађене, чак десетоструко надмаша број речи присутних у народном језику (стр. 5а). Истицањем да су, у новој српској књижевности која већ броји читав век свога постанка, „многостручно радили песници, беседници, приповедачи, философи, историци, правници, државници, војници, политичари, математичари и природњаци“, дакле припадници занимања присутних у српском грађанском друштву; као и да су „у току последњих педесет година на српски ... превођене различите струке знања“, те да је „српски ... језик већ примењиван и савијан на разнолике струке мишљења“, С. Новаковић је нагласио чињеницу да би,

поред народног, у грађу великог Речника требало да уђе до сада лексикографски необрађен „књижевни тип језика“, који се у народу шири захваљујући утицајима „просвете, школе и књиге“ на друштвени живот његовог времена (стр. 5а).¹² Задатак новог Речника српског језика, према томе, био би не само да обухвати сву различитост његових дијалеката, већ и да са нарочитом пажњом обради „књижевни тип“ српског језика, пружајући тиме потоњим генерацијама основ за територијално и социјално јединство на језичкој основи. На овом задатку, истиче С. Новаковић, велики Речник треба да сабере најбоље стандарде књижевног и народног језика, служећи као регулатор његове норме и пружајући што потпунији увид у историјски процес при коме се „народни језик ... претворио у књижевни“ (стр. 5а; уп. т. 2.2.).

3.5. На основу изложених принципа, С. Новаковић је изнео методологију формирања корпуса великог Речника српског језика, која би се могла сумирати у следећих неколико тачака:

3.5.1. Међу велике заслуге С. Новаковића на припремним пословима око израде великог Речника убраја се прецизно утврђивање временског оквира језика из кога се ексерпира грађа. У историјској перспективи, скупљање грађе за Речник почиње од Доситеја, и продужава се до наших дана; док се избор савремених писаца чија дела улазе у корпус Речника одвија према критеријумима чистоте њиховог језика, способности „самосталног владања језиком“ и „творне моћи у језику“. Такође, Лексикографском одсеку пало би у део филтрирање већ постојеће грађе која се налази у архиви Српског ученог друштва; исто као и исписивање нове грађе на листиће, формирање библиотеке и други административни послови.

3.5.2. Свој однос према уласку страних речи у речничку грађу С. Новаковић формулише захтевом да се, где год је то могуће, уместо њих бележе њихови народни еквиваленти. „Грехота је ... језику управо наметати сиротињу и у ономе чим није сиротан“, пише он још 1888. године (стр. 38; уп. т. 2.3.2.).

3.5.3. Главни део *Предлога*, на коме је засновао своју лексикографску концепцију, С. Новаковић је посветио изради принципа формирања речничког корпуса, који су послужили као основ свеобухватне ексерпције речничке грађе. У овом одељку рада, по први пут јасно је формулисан концепт, код Ј. Стејића дат само у грубим цртама, о вели-

¹² На другом месту, С. Новаковић у књижевни језик убраја и језик „законских и државних списа“ (стр. 7а).

ком Академијином Речнику српског језика као лексикографском делу у коме се обрађује сва разноликост лексичких аспеката књижевног и народног језика. Угледајући се на рад Румунске Академије наука, која је, крајем 19. века, почела да публикује свој Речник румунског језика, С. Новаковић је предложио да се, уз помоћ нарочитих упитника, из народног језика поцрпу речи везане за све аспекте народног живота „у оним посебним круговима, на које је он подељен“: „од лова и риболова па до куће сеоске и градске, до сточарства и ратарства, до млинарства и до свих заната ... шуме и шумарства, виноградарства и винарства, ракиџинице и казана, баштованства, воћарства и пчеларства“.

У исто време, и то је чињеница коју треба посебно нагласити, С. Новаковић напомиње да се у овом послу не сме заборавити ни разуђеност лексике „писаног језика“ према различитим аспектима његове употребе, будући да се „иста многостручност кругова или слојева у писаноме језику још већма множи и грана“ (стр. 66); те би методама семантичке организације научних, стручних и уопште књижевних речи требало посветити чак и више пажње него методама организације народних.

3.5.4. У вези са изложеним, треба указати на једну важну појаву. Разматрајући методологију екскерпције грађе за велики Академијин Речник, С. Новаковић је, још 1888. године, на постојећим научним основама развио лингвистичку теорију према којој српски језик не треба посматрати као статичан, већ као динамичан ентитет, састављен од низа социо-културних варијетета (ове варијетете аутор назива „језицима“). Тек у свом јединству ти варијетети, према мишљењу С. Новаковића, сачињавају целину „књижевног језика“. Диференцијална обележја између ових варијетета најбоље се очитују на плану лексике, и заокружена су контекстом друштвених активности у којима се одвија језичка реализација. Другим речима, разлике између језичких варијетета, тврди С. Новаковић, почивају на лексичким неједнакостима између „сталежа, послова и радова“ који користе српски језик као оруђе комуникације у процесу друштвеног рада и који, својим друштвеним активностима, „чине целину народног живота“ (Новаковић 1888: 80).

Теоријом о динамичној реализацији језика у српском културном простору, која се, доста испред свога времена, развила из чисто практичне потребе организације речничког корпуса, С. Новаковић је уобличио концепцију грађе за велики Речник као скупа свих видова лексичког испољавања српског језика у његовом друштвеном окружењу.¹³

¹³ „Као што је језик математичара различит од језика песника, језик филолога различит од језика приповедача, језик политичара и правника различит од језика пе-

3.5.5. Узимајући у обзир значај новијих речника за рад на великом Речнику српског језика, С. Новаковић такође предлаже да се, потпуности грађе ради, с пажњом прегледају сви важнији српски и хрватски речници који су изашли у 19. веку поименце (уп. т. 2.3.4.).

3.6. Посматрано са становишта српске историјске лексикографије, Стојан Новаковић представља личност у којој су се, у једном за нашу науку преломном времену, срећно спојили луцидност и акрибичност великог научника и ауторитет академски и друштвено утицајног човека. Захваљујући успешној реализацији скупа оригиналних лингвистичких идеја, којима почиње лексикографија савременог српског језика, његов допринос раду на великом Речнику постао је неизмеран; а његов научни дух остао је да лебди над радом у Лексикографском одсеку и у дубинама 20. века.

„Позив и ујутштво за куљење речи ђо народу за Речник Српске краљевске академије“ (1899) као вид семантичке организације речничког корпуса

4.1. ← [4.] Према речима И. Грицкат (1993: 10), прелаз из 19. у 20. век у историји српске лексикографије оцртао је веома значајан еволутиван помак. Знање *језика*, својствено научној мисли претходне епохе, под утицајем аналитичких метода праваца који претходе де Сосиру (психологизам, семантика, лингвистичка географија), трансформише се у знање *о језику*. На овај начин, поред теоријске организације корпуса великог Речника, чија је разрада својствена другој половини 19. века; на прелазу из 19. у 20. век долази до његове практичне организације кроз сређивање и обраду велике количине нове грађе пристигле у Одсек.

Још је С. Новаковић, конкретним предлогом да се за посао купљења нових речи у говорном (и писаном) језику израде нарочити упитници који ће обрађивати терминологију широког спектра људских занимања и заната, као и захтевом да се у овом послу не изостави ни један аспект народног живота (ни у социјалном ни у географском смислу те речи), начинио прве кораке према детаљној семантичкој организацији корпуса великог Речника. На овај Новаковићев захтев ускоро је одговорено његовом практичном реализацијом, која је остварена у *Позиву и ујутшву за куљење речи ђо народу*, чланку штампаном у *Српским новинама* пред сам крај 19. века, 1899. године

дагога или васпитача, тако сваки круг рада, сваки круг живота, сваки staleж има свој засебан језик, са засебним обртима, засебном терминологијом, речима, фигурама и значењима“ (Новаковић 1888: 80).

(као његови аутори су потписани заменик председника Одсека, П. П. Ђорђевић, и секретар Одсека, М. Иванић).

4.1.1. Текст *Позива и упућива* састоји се од три дела: „Позива“, у коме се овај подухват образлаже тврдњом да се „у живом народном говору може чути још велики број речи, које би згодно послужиле књижевним потребама, и ако нису ни у који српски речник унесене нити у ком спису новије српске књижевности употребљене“ (Иванић–Ђорђевић 1899: 1), одакле произилази и начелни захтев свим скупљачима да сабирају и Лексикографском одсеку шаљу оне народне речи којих нема у Вуковом Рјечнику или у Рјечнику ЈАЗУ; затим „Упутства за купљење речи по народу“, у којем се технички излаже сам процес прављења збирке народних речи; и „Угледних примера“, омањег огледног речника састављеног према збиркама речи до тада пристиглих у Одсек. Од ова три дела, најинтересантније је само „Упутство“, које представља синтезу свега онога што је до тада урађено на семантичкој организацији грађе за Академијин Речник.

4.1.2. Сам текст „Упутства“ састоји се од два потпоглавља: „Општих напомена“ и „Речи по групама предмета и појава“. У „Општим напоменама“ дате су смернице скупљачима народних речи за њихову техничку обраду, путем захтева да се уз речи наводе подаци о месту где је реч забележена, њеном акценту, граматичким облицима и дијалекатским особеностима. Будући да се од скупљача изричито тражи и то да свакој речи „тачно опише и протумачи значење, било оно стварно, пренесено или мислено“, у делу „Упутства“ под називом „Речи по групама предмета и појава“, изложено је 99 семантичких класа појмова (са низом подкласа), у чије оквире би, према општем значењу, скупљачи требало да сместе све забележене речи. Поменути семантичке класе, од којих су многе и до данас остале плодна тема за семантичка истраживања, нису набрајане насумце, већ у извесном концентричном поретку који има задатак да обухвати сву потпуност народног живота у свим његовим аспектима. На тај начин, да наведемо само неке примере, пажња скупљача се усмерава на следеће групе речи: „климате и годишња времена“; „мање познате речи за минерале“, „метафоре, фигуре и изреке народне које су узете из минералног света, нпр.: 'Није све злато што се сија'“; затим „делове биљака (дрвета) и делове тих делова“, „споредне производе од шума (дрвени угаљ, катран и др.)“; „врсте и сорте воћа“, њихово „навртање (калемљење)“, „сађење и подизање“; „врсте грожђа“ и „разних вина“; „врсте и сорте жита и осталих усева“, те „метафоре, фигуре или изреке народне, узете из биљног света, нпр.: 'Здрав као дрен'; 'Драг ми је као лук очима'“; затим

„речи које се употребљавају у сточарству уопште“, нпр. „имена која дају пастири стоци“; „имена која се придевају медведи, вуку, лисици, јелену, кошути и сл.“. Од скупљача се још траже и речи везане за „радове и алате у столарници и стругарници“, за „разне врсте оружја и њихових делова“; затим речи за „боравишта људска (колиба, кућа, кула итд.)“ и „њихове делове (одаја, зид, врата итд.)“; али и називи за „поједине делове људског и животињског тела“; па и речи везане за многе видове интелектуалног и духовног живота народа: „необичније речи за чулна опажања“, за „разне врсте осећања“, за „мисаоне (апстрактне) појмове (памет, разум, ум, дух, свест, жеља, воља итд.)“ и многе друге групе појмова (стр. 5–13).

4.2. Придружујући концепцији социо-културних слојева српског језика (која је, у другој половини 19 века, захваљујући радовима Ј. Стејића и С. Новаковића постала основ сазнања о његовом лексичком саставу) димензију његове семантичке организације у свој дубини своје појмовне раслојености, аутори *Позива и упућива* су направили значајан помак — од теоријске концепције формирања речничког корпуса, ка концепцији његове тематске организације и семантичке обраде. Захтевима да се свака прикупљена реч сврста у одређени семантички образац, те да се на овај начин поцрпи што више области народног живота, у практичном смислу је почео да се припрема терен за појаву огледних свезака самог Речника (1913, 1944, 1953) — у којима се, током времена, коначно уобличавају принципи формирања његовог корпуса и методологија обраде прикупљене грађе.¹⁴

Огледне свеске Речника из 1913, 1944. и 1953. године и принципи формирања речничког корпуса у 20. веку

5. У историји наше описне лексикографије, као и у историји српске лингвистике уопште, прва половина 20. века представља по свему значајан период. У овом времену, заједно са сменом генерација у Одсеку, по први пут долази и до оштријег прелаза између лингвистичких методологија које прате израду великог Речника, а према томе и до богаћења принципа који су, у 19. веку, обликовали организацију његовог корпуса. Поменути прелаз, у односу према доминантним лингвистичким струјањима свога времена, најбоље се очитује у двама Огледним свескама Речника Српске краљевске академије (1913 и 1944), које су обележиле рад Одсека у првој половини 20. века.

¹⁴ О збиркама речи које су на овај начин прикупљане и њиховом значају за сам Речник в.: Белић 1955: xiv–xvi.

1916. година, у којој излази *Курс ойшће лингвистике* Ф. де Со-сира, представља преломну годину у историји лингвистике, а сам *Курс* темељ на коме се заснива већина њених структуралистичких праваца. Стога би се огромна концепцијска разлика између двеју Огледних свезака Академијиног Речника могла правдати само тиме што поменута година између њих повлачи дубок рез. Наиме, три године пре изласка *Курса*, једна генерација лексикографа (испред којих је потписан М. Иванић), у *Огледној свесци* великог Речника заокружује подухват чија идејна основа сеже у дубину 19. века док, скоро тридесет година после изласка *Курса*, друга генерација лексикографа (испред које су, између осталих, потписани Р. Бошковић, К. Тарановски, Ј. Вуковић, М. Тривунац, Х. Барић, С. Пандуровић, И. Секулић и други), својом *Огледном свеском* започиње подухват који се ослања на по много чему допуњену грађу и нове, у свему чисто лингвистичке научне основе¹⁵. Узмемо ли у обзир недавни излазак 17. књиге Речника САНУ из штампе, можемо тврдити да тај подухват у континуитету траје све до данашњих дана.

5.1. *Огледна свеска Српског речника књижевнога и народнога језика*, издата 1913. године, представља крајњи домет онога што је, без сасвим оформљеног аналитичког апарата, постигнуто на изради великог Речника српског језика. Као прво, уобличена је и у наслову Огледне свеске истакнута широка концепцијска основа језика који се обрађује у Речнику, заснована на наслеђу претходне епохе — чиме је, до извесне тачке, уобличен и назив самог Речника¹⁶; квантитативно су и квалитативно допуњени корпуси како „српског књижевнога и пословнога језика“, тако и „чисто народних речи“; а, ради што веће потпуности грађе, у њу су „с опрезношћу и обазривошћу“ уведени први хрватски писци. На тај начин, створена је обухватна концепција

¹⁵ Поред де Сосировог *Курса*, ове научне основе обележила су бројна дела Сосирових следбеника и настављача из француске и прашке школе, која су извршила непосредни утицај на нову генерацију обрађивача грађе за велики Речник. Међу помену-те лингвистичке основе, можда и пре свих, можемо убројати и Белићево виђење језичких појава, изнето у књизи *О језичкој природи и језичком развоју* из 1941. године.

¹⁶ Комбинација појмова *књижевни и народни језик*, која је истакнута у наслову Речника, образложена је следећом параболом: „Са развојем свеколикога народнога, културнога живота, и српски књижевни језик бурно се развијао из основа, које му је поставио Вук, а Даничић онако зналачки проширивао и притврђивао; развијао се, као оно у свем напредан младић, којему, према снажном развоју, не пристајаше више ни одело чисто народно, по кроју Вукову, ни историјско народно, по кроју Даничићеву, јер бејаше израстао и из једнога и из другога: и једно и друго постајаше му све тешње и краће, те с тога недовољно, да представи младићски му развој у пуној снази“ (Иванић 1913: iv).

„садашњег књижевног и народног језика“, чија је лексикографска обрада представљена у *Огледу*.

5.2. Ову концепцију, између осталог, потврђује и засебно наведен преглед извора из којих је црпена грађа. Из овог прегледа сазнајемо да основу грађе за *Оглед* Речника чини око 110 библиографских јединица и збирки речи, које махом датирају између 1840. и 1910. године. Грађа садржи бројне референце: збирке народних речи, народних умотворина, песама и приповедака; затим драме, прозна дела, романи; па научне радове (етнографска, историјска, педагошка, религијска, филозофска, географска, математичка и друга дела); законе и друге државне списе; речнике; часописе, календаре и друга периодична издања.¹⁷ При томе је уочљиво да тежиште грађе не почива на квантитативној равнотежи између речи из писаног и народног језика, већ је, као што то истиче М. Иванић, скупљање народних речи у протеклом периоду било подређено ексцерпцији речи из књижевних дела.

5.3. Принципи везани за формирање корпуса великог Речника истакнути су, у уводу *Огледа*, у виду правила којима се решава статус различитих типова речи. Они се могу груписати у следећих неколико тачака:

5.3.1. Истичући да у Речнику савременог језика, за разлику од историјских речника, постоје извесна ограничења у обиму презентоване грађе, М. Иванић је из *Огледа* начелно изоставио сва „географска, топографска, лична, породична, племенска и народоносна имена“ као и из њих изведене речи — будући да се на тај начин, према његовом мишљењу, избегава непотребна нагомиланост у лематском саставу речничког корпуса и даје више простора „општим речима“ (апелативима) у тексту Речника.

5.3.2. Са друге стране, М. Иванић је, у својој концепцији, обратио посебну пажњу на статус дијалектизама у речничкој грађи, обрађујући овај поступак тезом да дијалекатске речи, у начелу, могу функционисати као „домаћа замена разних туђих речи“ у књижевном језику. Такође, овај тип лексике у истој функцији би, према аутору, требало да „попуни празнину, коју чини немање заједничких народ-

¹⁷ Говорећи о грађи за Речник у овом периоду, А. Белић (1959: xiii) напомиње да она чини 1280 дела које припадају различитим тематским профилима. Међутим, највећим својим делом, та грађа је остављена „у потпуно необрађеном стању“, па списак око 110 књига које је у *Огледу* навео М. Иванић представља преглед оног сегмента грађе на чијем сређивању је највише урађено.

них речи“ у различитим културним ареалима књижевног језика, па му, према томе, у Речнику треба посветити одговарајућу пажњу.

5.3.3. О питању уласка страних речи у српски језик, па према томе и у састав Речника, М. Иванић је заузео начелно отворен став. Будући да се, и поред све тежње за чистотом српског језика (која у овом периоду задобија обресе строгог лексичког пуризма), не може порећи мешање са језицима оних народа са којима српски језик долази у чести контакт, потребно је у Речнику створити простор за „опште, културне и међународне“ стране речи, без којих се нашем језику сужава простор културног утицаја (уп. т. 2.3.3.).

5.4. Нарочит значај *Огледа Српског речника књижевног и народног језика* из 1913. године за историју српске лексикографије огледа се у томе што је, по први пут после Бечког договора, у једном делу од великог културног значаја, питање наречја које би требало да чини метајезичку основу великог речника српског језика разматрано уз помоћ квантитативне анализе речничког корпуса. Говорећи о овом питању, М. Иванић је нагласио како у корист одлуке да се за основу наречја на коме ће се писати речничке дефиниције узме екавица уместо ијекавице нису пресудили ауторитети попут Вука и Даничића, „који се, практички, изјаснише [о овом питању] у својим делима за југозападни изговор [гласа јат]“; већ огромна већина „и књижевних и народних“ примера у грађи Речника — у којима се среће екавски рефлекс јата. Правдајући овакву одлуку, М. Иванић је, у истом контексту, посебно подвукао случај „културних речи источне (екавске: Н. И.) половине српског народа“, које су, општи је став Одсека, заступљене „у свим гранама народног јавног живота и културе“ (стр. v), те је без њих немогуће замислити и модерну лексикографску дефиницију. На овај начин, екавско наречје постало је стандард метајезика великог Речника, а, преко њега, и стандард метајезика српске описне лексикографије.¹⁸

¹⁸ Идеја о екавском наречју које треба да уђе у метајезичку основу Речника није ново. Исти предлог да се за језик речничких дефиниција узме екавица, али без документованог позивања на речничку грађу, налазимо још у *Предлогу* Ј. Стејића: „Треба нам одредити — пише он — по ком ће се наречју наш језик у овом Словару изложити. Нама је, дакако, свако наше наречје и мило и лепо; али, колико ја судити могу, ваља нам овом приликом једно посвојити и њега се у овом нашем послу придржавати. Ја сам за ово наречје, којим ми говоримо и које се и тако пуним правом без додатка и икаквог провинцијалног епитета *србско* назива; само желим, да место *е* стављамо онде у корену речи *ѐ*, где се ово писмо у старославенском језику пише, из тог поглавито узрока, што се то и тако већ здраво уобичајило ... и што је овде ово писмо

Међутим, и поред јасно уобличених идеја о природи Речника које су се заснивале на дубоком увиду у језичку материју, М. Иванић је, имајући слуха за долазећу епоху, на крају свог излагања подсетио да „се ради само о *огледу*, а не и о коначном уређивању ... речника“ (стр. vi), чиме је одбио да изложеним принципима организације његовог корпуса да нормативни статус.

Уч. Грентић
огледу овог
рада у из-
давању;
6. и 10. томе
са Каларија

6.1. Аутори нове и „по свему лингвистичке“ научне концепције *Огледа Речника српског књижевног и народног језика* из 1944. године као своје основне задатке поставили су реформу две групе принципа: принципа формирања корпуса за Речник, и принципа лексикографске организације тога корпуса. Развој поменутих принципа у периоду до 1944. године нарочито подстиче непрестана ексцерпција нових примера из књига које улазе у библиотеку Одсека, као и истовремено сређивање и тријажа наслеђене речничке грађе¹⁹. Истицањем, већ у самом Уводу, како им је задатак да пружи „пуну, свестрану слику о грађи Лексикографског одсека, да у неку руку покажу колико је довољна а колико недовољна за израду (и какву израду) речника (и каквога речника) нашега језика: књижевнога, народнога, књижевнога и народнога и слично“ (Бошковић et al. 1944: ix) — аутори *Огледа* подвукли су чињеницу да су наслеђени речнички корпус, као и начела његовог формирања и организације у оквиру припремних послова за израду Речника, темељно преиспитивани и допуњавани са становишта репрезентативности српског књижевног и народног језика.²⁰

Поређењем броја и врсте наведених извора из 1913. и 1944. године, долазимо до сазнања да у корпус *Огледа* из 1944. године улази десет пута више референци него три деценије пре тога (1100 уместо 110), што одговара напору лексикографског колектива да се речнички корпус (од 1913. године удвостручен) усагласи са оним сазнањима о језику која су се у нашој лингвистици развила у првој половини 20. века. Сагласно раније испољеној иницијативи А. Белића на овом плану, нова грађа за Речник, поред већ истакнутих референци, садржи и дела вели-

најбољи посредственик између овог нашег и остали наши' наречја, у којима се или на и или на *ие* претворило“ (Стејић 1853: 11–12).

¹⁹ Са овим послом се почело још 1925. године, извештајем А. Белића о дотадашњем раду на Речнику (према: Белић 1959: xvii). У поменутом периоду, горња временска граница ексцерпираних грађа померена је на 1940. годину, док су из грађе наслеђене из претходне епохе одстрањени извори из периода од 1780–1791, којима у основи не стоји народни језик.

²⁰ Ексцерпција и ревалоризација речничке грађе у овом времену потакнута је експанзивним развојем природних и друштвених наука, као и профилисањем савременог друштва према сферама његових активности.

ких писаца и песника који стварају између два рата (И. Андрића, младог Б. Попића; хрватских књижевника који сада улазе у Речник у већем броју); књижевне и стручне преводе; затим критике (Ј. Скерлића, Б. Поповића и др.); приватна писма; бројне научне студије и друге стручне текстове (Ј. Цвијића, С. Новаковића, Љ. Стојановића и др.); специјалне речнике; граматике српског језика и многа друга дела.

6.2. Принципи организације речничког корпуса, којима је у *Огледу* из 1944. године посвећена нарочита пажња, изложени су као низ формалних критеријума за уобличавање и сортирање речничке грађе. Док се једни критеријуми начела баве организацијом грађе са функционалног аспекта, други се тичу принципа на основу којих се, доследним коришћењем научне методологије, обликују јединице лексичког система. Другим речима, у *Огледу* из 1944. године подједнака пажња поклоњена је и општој природи језика у сложеном односу његовог књижевног и народног идиома, на којој се темељи лексикографски концепт претходне епохе; али и његовој унутрашњој структури, чије темељно испитивање доводи до теорије о лематском саставу Речника. Узимајући у обзир свестраност научне методологије изложене у *Огледу*, стога не чуди ни то што су се оба типа принципа, у виду формалних правила, уградила у базична начела на којима се заснива обрада речничке грађе у нашем времену.

6.3. У *Огледу* из 1944. године, начела формирања и организације речничког корпуса изложена су у следећим тачкама:

Речничка грађа на основу које је израђен *Оглед*, према речима његових аутора, ограничена је на три начина: ФАКТИЧКИ, ИСТОРИЈСКИ и ЛИНГВИСТИЧКИ.

6.3.1. Задатак ФАКТИЧКОГ ОГРАНИЧЕЊА РЕЧНИЧКЕ ГРАЂЕ, под претпоставком да се она заснива на довољно широким основама, јесте да, системски и формално, ту грађу изједначи са самим језиком. Фактичком ограничењу наша савремена лексикографија има да захвали за једно од својих основних начела: да оно чега нема у речничком корпусу, нема ни у самом језику кога тај Речник представља. Међутим, за разлику од језичког система који је практично неограничен, грађа за Речник, због свог ограниченог обима, треба да буде и култивисана, односно бирана према способности да осветли различите језичке појаве. То заправо значи да у речнички корпус треба сврставати најбоље, са лингвистичког становишта најинтересантније, а не све уочене примере.²¹

²¹ У вези с ФАКТИЧКИМ ОГРАНИЧЕЊЕМ ГРАЂЕ (које је, управо зато што је неопходно, добро исто колико је и лоше), треба споменути следеће запажање о раду на

6.3.2. О питању ИСТОРИЈСКОГ ОГРАНИЧЕЊА ГРАЂЕ која улази у састав Речника, аутори *Огледа* су се сложили са мишљењем С. Новаквића да Речник треба да садржи само језик наше нове књижевности, почев од Доситеја до данашњих дана (исп. т. 3.5.1.). Са друге стране, задатак је Речника да што потпуније представи овај језик, његов „књижевнички, песнички, говорни, пословно-административни, научни, стручни и новинарски стил“ (стр. х). Такође, још једном је наглашено да је у *Оглед* ушао „део класични језик наш“²²: сви примери из Вука и Даничића, „сви без изузетка“, као и све народне речи из Академијиних збирки, изузев оних које су се обрађивачима учиниле непоузданим — чиме је указано на тежиште концепцијске организације грађе Речника у овом периоду.

6.3.3. Сав преостали материјал, према речима аутора *Огледа*, посматран је кроз призму женеуске лингвистичке школе — што значи да је из њега, ЛИНГВИСТИЧКИМ ФИЛТРИРАЊЕМ, издвојено само оно што је спадало у језички систем (langue). Ово је, пре свега, значило решавање статуса хапакса (индивидуално употребљених речи), који су били прилично бројни у прикупљеној грађи.²³ Према образложењу аутора *Огледа*, хапакси не припадају језику као систему, већ индивидуалним, „више стилским него језичким“ творевинама, које карактеришу језик појединца (parole); и стога је разумљиво што ове речи не треба да уђу ни у Речник, који представља експонент језичког система.

На истом месту опсежно су размотрени и одређени проблеми у формирању леве стране речника, који су задавали тешкоће како скупљачима грађе за Речник, тако и њеним обрађивачима. Наиме, није лако одговорити на питање да ли засебан статус одреднице (па, према томе, и своје место у речничкој грађи) могу задобити оне изведенице

Речнику САНУ, које је изнео Е. Фекете: „Понеки пут међу листићима нема (довољно) примера управо за најобичнија значења речи. Ексерптори и исписивачи грађе, у настојању да не превиде нарочите значењске нијансе речи, испуштали су каткад да забележе најраспрострањеније и најобичније значење.“ (Фекете 1993: 46).

²² Под термином „нашег класичног језика“ подразумева се српски језик 19. века у фази своје пуне културне афирмације. То је језик чију потпору чини друго издање *Српског рјечника*, као и превод *Светог писма*.

²³ Аутори *Огледа* су навели три могућа извора из којих се српски језик богати новим хапаксима. Први извор представља језичка креативност појединца (као што је то, на пример, случај са речима *одгрцавати* или *оргуљник* у лексичком фонду С. Винавера); други могућност појединца да у песничком изразу актуелизује елементе језичког система (нпр. када говорник *сестром* назове женску особу са којом није у сродству); а трећи — лексички фонд старијих речника (попут нпр. Стулићевог), у којима се могу срести многе кованице настале према речима из страних језика.

JCK

које су добијене граматичким варирањем мотивних речи, попут глаголских именица или присвојних придева на -ов и -ев. Разматрајући ово питање, аутори *Огледа* су дошли до закључка да је у језичком систему деривациона продуктивност обрнуто пропорционална семантичкој продуктивности: да оно што се гради „лако, готово механички и без изузетка“ не представља *језичку шворевину* него *језички њошеницијал*, који не треба да уђе ни у грађу ни у даљу речничку обраду.

6.4. Оно што је управо изложено о лингвистичком ограничењу Речника може нам послужити као увод у други, шири проблем. У лексикографском раду епохе која претходи *Огледу* из 1944. године, видљиво је да се фокус скупљача грађе усмеравао пре свега на *граматичку категорију именица*. Као што смо видели, на основу ове категорије у српском језику настајале су прве теорије о његовој функционалној организацији (Стејић 1953, Новаковић 1888); вршило се груписање речи према семантичким пољима (Иванић-Ђорђевић 1899); демонстрирао се уплив страних речи у српски језик, итд. Захваљујући лингвистичким погледима на језик као уређен систем елемената, са *Огледом* из 1944. године у српској описној лексикографији почиње да се обраћа пажња на чињеницу да је лексички систем сачињен од скупа различитих граматичких јединица, које траже засебне приступе у лексикографској обради.

Један од доказа за ову тврдњу могло би да буде нарочито опсежно разматрање о типовима фразема, чије научно регистровање и обрада, према речима аутора *Огледа*, представља новину у српској лексикографији. Такође, у *Огледу* нису заобиђене ни стране речи, као ни стручни и научни термини, чији статус је такође изједначен са статусом осталих јединица речничког корпуса.

6.5. У складу с овим, и сазнања о организацији језика према семантичким пољима, својствена лексикографији 19. века, у *Огледу* из 1944. године продубљују се, систематском употребом квалификатора, сазнањима о функционално-стилској интерпретацији речи. Поред квалификатора „књижевно“ и „говорно“, који већ одраније чине основ оваквих подела, у *Оглед* сада улазе и ознаке попут: „неодомаћено“, „застарело“, „неологизам“, „свечано“, „шаливо“, „погрдно“ и др., чиме се унапређује функционална организација грађе. Употребом ових ознака, наглашавају аутори *Огледа*, „одређује се сфера у којој поједина реч има првенствено право грађанства, као и стилска вредност речи у тој сфери“ (стр.: xix).

6.6. Услед специфичних околности свога настанка, *Оглед Речника српског књижевног и народног језика* штампан је у веома малом

броју примерака, и није даље дистрибуиран ван Одсека. Стога су детаљније научне оцене овог дела, чак и у данашњем времену, остале веома ретке. Па ипак, не може се спорити да је већина научних принципа везаних за формирање и обраду речничке грађе, истакнутих на овом месту, значајно утицала на научну методологију која је заслужна за коначан изглед Речника САНУ, повезујући на овај начин лексикографско дело претходне са делом наредне епохе.

7. У оквиру Института за српски језик Српске академије наука — који се, половином 20. века, развио из Лексикографског одсека — из штампе је, 1953. године, изашла *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика*. Ово дело, испред његовог ауторског колектива, потписао је А. Белић. Судећи према предговору првом тому Речника САНУ (тексту написаном две године после изласка *Огледне свеске*, у коме је А. Белић образложио околности које су пратиле њен настанак), од овог времена принципи формирања и организације речничког корпуса у односу према језику начелно се сматрају утврђеним.

Питање репрезентативности речничке грађе са становишта савременог језика у целини, које је обележило читав век припремног рада на Речнику, заокружено је у *Огледној свесци* последњим низом интервенција на дотадашњим принципима њене лингвистичке организације. Од овог времена, пажња лексикографа све се више усмерава на саму лексикографску обраду, чија ће теоријско-методолошка проблематика обележити другу половину 20. века²⁴; а нове ексцерпције грађе за Речник САНУ (који данас броји око четири хиљаде извора), иако се у континуитету одвијају све до данашњих дана²⁵, само обогаћују његов корпус, не мењајући му тежиште нити начела његове уређености.

7.1. Коначан изглед корпуса Речника САНУ, који је А. Белић представио у *Огледној свесци* из 1953. године, дат је захваљујући кумулативном прегледу рада више генерација лексикографа на његовом формирању и уобличавању. Наиме, из предговора првом тому Речника САНУ сазнајемо да је А. Белић, у периоду који претходи *Огледној свесци*, активно ревидирао неке наслеђене постулате о унутарњој уређености речничке грађе, док је остале прихватио без измене.

²⁴ У ову сврху, Ауторски колектив Речника САНУ, после суочавања са проблемима који су искрсли у току израде првог тома Речника, издао је *Упутства за обраду речничке грађе*, интерни спис који се искључиво бави различитим аспектима методологије лексикографске обраде. Према нашим сазнањима, последња ревизија ових *Упутстава* извршена је 1997. године.

²⁵ Последње ексцерпирано књижевно дело у речничком корпусу датира из 1998. године; а последње ексцерпирано дело уопште из 2005. године.

7.1.1. Главну примедбу на организацију речничке грађе каква је истакнута у *Огледу* из 1944. године, А. Белић усмерава на принципе који обликују њено тежиште. Замерајући ауторима *Огледа* из 1944. то што су посебно истакли заступљеност „нашег класичног језика“ у грађи за Речник, А. Белић напомиње како се на тај начин ствара неоправдани утисак да се ради о речнику народног, па тек онда књижевног језика, што не одговара правом стању ствари. „Може се добити утисак — пише А. Белић — да је [тим поступком] мало померен центар овога Речника. Та он је, на првом месту, речник нашег књижевног језика, а тек после тога и народног језика!“ (Белић 1959: хх; уп. т. 6.4.1). По свој прилици, због овога је из наслова *Огледне свеске* из 1953. године и изостављен термин „народни језик“, који ће се у наслов Речника САНУ вратити тек у његовом првом тому, шест година касније.

7.1.2. У грађу за Речник, почев од 1948. године, почели су у знатнијој мери да улазе и хрватски писци. Тим поступком значајно је лексички проширен корпус Речника, али је, што је још важније, он обогаћен на системско-функционалном и семантичком плану. Овим је уједно и условљена промена његовог назива: од Речника „српског“ ка Речнику „српскохрватског језика“. И та интервенција на речничкој грађи јасно је видљива у самом наслову *Огледне свеске* из 1953. године.

7.1.3. Случај хапакса и њиховог статуса у речничкој грађи А. Белић (1959: ххiii) разматра толерантније него писци *Огледа* из 1944. године. Одричући у овом смислу Речнику сваки еклектички карактер, аутор је истакао захтев, кључан за савремени лексикографски рад, да његови уредници не суде о речима према сопственом укусу и разумевању, већ ослањајући се на ширину коју проучаваоци језика, у свакој прилици, морају према своме предмету да испоље.²⁶ У том смислу, обрађивачима је препоручено да хапаксе не искључују из речничке грађе, већ, напротив, да уочене недостатке у грађи попуне сопственим примерима (под ознаком „Ред.“, или личним именом). Сходно изреченом, у речнички корпус, према мишљењу А. Белића, треба да уђу и имена, презимена и географски називи, чија је ексцерпција до тога времена (а под утицајем начелних примедби М. Иванића о изгледу речничког текста) углавном запостављана (уп. т. 5.3.1.).

²⁶ „Овај Речник неће бити еклектички, тј. такав у који би уредници пуштали само оне речи за које мисле да имају право грађанства у савременом књижевном језику“ (Белић 1959: ХХIII).

Организа-
ција из 1944.
до овога
књигу 6.
зборника

НГ 6.3.2.

Важно!!!

7.2. Поред овога, израда *Огледне свеске* Речника САНУ из 1953. године захтевала је да се размотри читав низ питања везаних за обрађивање леве стране Речника. О томе како је решавано питање статуса скраћеница, сложеница, префиксалних изведеница на *анти-*, *архи-*, *надри-*, *назови-*, *полу-* и других типова речи, можемо читати у „Напоменама о обради текста Речника“ (које су изашле у предговору првог тома Речника САНУ, 1959. године), као и у већ поменутом *Приручнику за обраду речничке грађе*.

8. Вредна је пажње и чињеница да су, поред *Огледне свеске*, 1953. године у издању Института за српски језик изашла и *Ујујиства за љрикуљвање речи из народних говора*, у којима се разрађује методологија скупљања, обраде и семантичке организације народних речи, изложена у тексту *Позива и ујујиства* из 1899. године. У том смислу, *Ујујиства за љрикуљвање речи* из 1953. године представљају одраз напора да се грађа из народног језика, будући да се по питању појединих народних говора показала доста оскудном, у корпусу за Речник САНУ и ареално уједначи.²⁷ Процес попуњавања грађе за Речник САНУ речима из народних говора, коме је у свом тексту из 1955. године А. Белић посветио нарочиту пажњу, захваљујући растућем броју дијалектолошких студија траје, у континуитету, све до данашњих дана.

Закључак

9. У току читавог века историјског развоја идеја о формирању и организацији корпуса за Речник САНУ, питања везана за квалитет и обим његове грађе, иако разматрана кроз различите лингвистичке оквири, непрестано су сагледавана у светлу једне исте теоријске константе. Ова константа представљена је односом корпуса великог описног Речника према језичкој целини. У том смислу, до свих интервенција на лексичкој концепцији грађе за Речник САНУ у периоду од 1853. до 1953. године, о којима је у овом раду било речи, долазило је у светлу нових научних сазнања о општој природи српског (а почев од 20. века и српскохрватског) језика, која су мотивисала тежњу да се и сама лексичка основа великог Речника унапреди у складу са њима.

Сталним разматрањима питања репрезентативности грађе Речника САНУ за дијалекатску, социо-културну, семантичку, емпи-

²⁷ „Из појединих народних говора има релативно довољно нове грађе, али из неких крајева грађа је веома оскудна ... нарочито ... из Топлице, Жупе, Ресаве, Шумадије, Посаво-Тамнаве, Подриња, Новопазарског Санцака, Босне и Херцеговине, Славоније“ (Упутства 1953: 5).

ријску, функционалну и граматичку целину савременог српскохрватског језика, која су се одвијала у припремном периоду његове израде, дошло се до значајних резултата. У корпусу Речника САНУ сабрано је огромно лексичко богатство, чија је систематска интерпретација постигнута захваљујући истрајном лексикографском раду најзначајнијих српских лингвиста. Једном када је уобличен кроз конкретан речнички текст, корпус Речника САНУ дошао је у могућност да, путем култивисаних генерализација, своје кориснику пружи податке о свој множини књижевних и народних регистара и варијетета српскохрватског језика, у целини њихове једноиповековне дијахроне реализације.

Извори:

- Стејић 1853: Јован Стејић, „Предлог за србски речник и србску граматику“, Београд: *Гласник Друштва србске словесности*, св. 5, стр. 1–13.
- Новаковић 1888: Стојан Новаковић, „Српска краљевска академија и неговање језика српског“, Београд: *Глас Српске краљевске академије*, књ. 10, стр. 5–87.
- Новаковић 1893: Стојан Новаковић, *Предлог Српској краљевској академији учињен 5. априла 1893, да се одшолне куљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек, посебно издање* (прештампано из листа „Јавор“), Земун: Штампарија Јове Карамата.
- Иванић–Ђорђевић 1899: Момчило Иванић, Пера Ђорђевић, *Позив и ујутштво за куљење речи ђо народу за Речник Српске Краљевске Академије*, посебан отисак из Српских новина, Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Иванић 1913: Момчило Иванић, *Српски речник књижевног и народног језика ђо материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије*, Огледно издање бр. 1, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Бошковић *et al.* 1944: Радосав Бошковић, Кирил Тарановски, Јован Вуковић, Симе Пандуровић, Исидора Секулић и др., *Речник српског књижевног и народног језика, огледна свеска*, Београд: Државна штампарија.
- Белић 1953: Александар Белић, *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика ђо грађи Српске академије наука*, штампано као рукопис, Београд: Институт за српски језик.
- Упутства 1953: *Ујутштва за прикуљање речи из народних говора*, Београд: Институт за српски језик.
- Белић 1955: Александар Белић, „Увод (у први том Речника САНУ)“, Београд: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I, стр. vii–xxvi.

Литература:

- Белић 1941 [1998]: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развипку*, Изабрана дела, том I, Београд: Завод за уџбенике.

- Biber et al. 1998: Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Rappen, *Corpus linguistics — Investigating language structure and use*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Грицкат 1960: Ирена Грицкат, „Академијски речници и њихови задаци — поводом прве књиге Речника Српске академије наука“, Београд: *Наш језик*, књ. X, св. 3–6 и 7–10, стр. 88–100 и 212–227.
- Грицкат 1988а: Ирена Грицкат, „Проблеми описне лексикографије (приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности)“, Београд: *Глас CCCLII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 13, стр. 7–13.
- Грицкат 1988б: Ирена Грицкат, „Речник Српске академије наука и уметности — почеци, лик, перспективе“, Београд: *Глас CCCLII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 13, стр. 25–40.
- Грицкат 1993: Ирена Грицкат, „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности“, Београд: *Сто година лексикографског рада у САНУ*, зборник, стр. 5–13.
- Грицкат 2004: Ирена Грицкат, „Из проблематике синонимије у српској филологији“, Београд: *Глас CCCXCVIII Српске академије наука и уметности*, Одељење језика и књижевности, књ. 20, стр. 11–17.
- Ивић М. 2000: Милка Ивић, „Година 1847: Прва свеска *Гласника Друштва српске словесности*“, *Лингвистички огледи*, *Шри*, Београд: XX век, стр. 163–174.
- Ивић П. 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела, VIII, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јовановић 2002: Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја — друштвеноисторијски оквири фолемике о српском књижевном језику*, Београд: Стубови културе.
- Нуорлуото 1988: Јухани Нуорлуото, „Језички тип Јована Стејића у конфронтацији са вуковским типом стандардног језика“, Београд: *Научни састјанак слависта у Вукове дане*, књ. 17/2, стр. 151–158.
- Павковић 2006: Васа Павковић, „Размишљања о једном Стеријином лексикографском прилогу“, Београд: *Наш језик*, књ. XXXVII, стр. 25–32.
- Пешикан 1973: Митар Пешикан, „Трећина посла на изради великог речника САНУ“, Београд: *Наш језик*, књ. XX, св. 1–5, стр. 11–22.
- Пешикан 1988: Митар Пешикан, „Типолошка допуњавања Вуковог народног лексичког система за потребе књижевног језика“, Београд: *Научни састјанак слависта у Вукове дане*, књ. 17/1, стр. 33–42.
- Поповић 1995: Љубомир Поповић, „Стејићева концепција српског књижевног језика“, Београд: *Књижевност и језик*, бр. 3–4/1995, стр. 1–31.
- Селимовић 1975: Меша Селимовић, *За и против Вука*, Сабрана дела, 8, Ријека–Београд: Отокар Кершовани — Слобода.
- Сосир 1969: Фердинанд де Сосир, *Ојшћа лингвистика*, Београд: Нолит.
- Стевановић 1973: Михаило Стевановић, „Институт за српскохрватски језик и програми његова рада“, Београд: *Наш језик*, књ. XX, св. 1–5, стр. 1–10.
- Стејић 1849: Јован Стејић, „Језикословне примедбе на предговор г. Вука Стеф. Карацића к преводу Новог Завета“, Београд: *Гласник Друштва српске словесности*, св. 2, стр. 1–42.

Упутства: *Упутства за израду Речника САНУ (интерни сѝс Института за српски језик САНУ)*, Београд.

Фекете 1993: Егон Фекете, „О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“, Београд: *Сто година лексикографског рада у САНУ, зборник*, стр. 21–49.

Summary

Nenad Ivanović

THE PRINCIPLES UNDERLYING THE MAKING AND ORGANIZATION OF CORPUS FOR THE DICTIONARY OF SERBO-CROATIAN LANGUAGE OF SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS (in the period of 1853–1953.)

The principles underlying the making and organization of corpus for the Dictionary of Serbo-Croatian language of Serbian Academy of Sciences and Arts were shaped during the late nineteenth and early twentieth century by the work of several generations of Serbian lexicographers. Continuous scientific elaborations of this issue by the most prominent Serbian linguists of the time led to the following conclusions about the dependence of the corpus dictionary from the following factors:

1. Lexicographic concepts concerning the nature of literary language, which resulted in specific methods of compiling the material for the dictionary;
2. Empirical and functional division of language into written and spoken, as well as the use of qualifiers to explicate this division;
3. The distribution of language according to register, socio-cultural groups of speakers, chronological phases of its development, dialects, contexts;
4. Semantic organization of language according to the thematic groups of notions;
5. Cultural ties between the Serbian and other European languages, which is reflected by the issue of loan words in the Serbian language;
6. Functional equilibrium of language system, which prompted equal representation of each grammatical category of words in the corpus;
7. The significance of broad-mindedness and objectiveness on the part of the compiler for the quality of the Dictionary in general.